

İZZÜDDİN b. ABDUSSELAM VE KUR'AN ÇALIŞMALARI

'Izz Ibn Abd As-Salam and His Studies on Qur'an

Abdulmuttalip Arpa*

ÖZET

İzzüddîn b. Abdusselam Hicrî VII. asırda yaşamış çok yönlü eser veren döneminin önemli ilmî şahsiyetlerindedir. İlmî çevrelerce İslamî ilimlere yönelik düşünce sistemi birçok araştırmaya konu olurken maalesef Kur'ân'a yönelik çalışmaları gerekli ilgiyi görmemiştir. İşte bu çalışmada öncelikle İslam ilim ve düşünce tarihinde daha çok fıkıhçı kimliği ile tanınan İzzüddin b. Abdusselam'ın genel olarak hayatı ve ilmî düşünce yapısı üzerinde duruldu. Ardından Kur'ân'a dair yaptığı çalışmaları tanıtıldı. Sonunda ise Kur'ân ilimleri ile ilgili bazı önemli meselelere bakışı ve tefsirdeki metodu hakkında genel bilgiler verilerek Kur'ân anlayışı tespit edilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: İzzüddin b. Abdusselam, Kur'ân, tefsir, i'câz, tenâsup, mecâz.

ABSTRACT

'Izz ad-din b. 'Abd as-salam, who lived in 7th/13th Century, is one of the eminent scholars of his age. Although 'Izz ad-din's thought on Islamic studies has been subject to various studies, his works on Qur'an have not been thoroughly analyzed. In this study, first, the life and ideas of 'Izz ad-din b. 'Abd as-salam shall be analyzed in broad lines. Until now, he has been largely known of his studies on law (*fiqh*), therefore, the second part of this study shall focus his works on Qur'an with particular emphasis on his approach to various issues in Qur'an sciences in order to get an idea about his method of exegesis.

Keywords: Commentary on Qur'an, concision, harmony and metaphor.

GİRİŞ

İslamî ilimler için parlak bir dönem sayılan bir dönemde yaşayan İzzüddin b. Abdusselâm, döneminin tüm ilmî imkânlarını çok iyi bir şekilde değerlendirmiş ve devrinin çok seçkin bir ilmî şahsiyeti haline gelmiştir. İleride değineceğimiz eserlerinden de anlaşılacağı gibi o, ansiklopedik bir kişiliğe sahip olup, hemen her konuda eserler vererek bunu ortaya koyabilmiştir. Şer'î ilimlerin çoğunda uzmanlaşan ve eserler kaleme alan İzz b. Abdusselâm'ın, kanaatimizce bu alanlardan herhangi birine hasretmek doğru olmayacaktır. Onun değişik alanlardaki eserleri münferit olarak incelendiğinde, her birinin alanında birer özgün eser olduğu anlaşılacaktır. Şöyle ki; onun fıkıh eserlerini okuyan onu fıkıhçı, tefsir eserlerini okuyan tefsirci zannedecektir. Bu durum bütün eserleri için geçerlidir. Ama O, İslam

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

dünyasında daha çok fıkıh sahasındaki meşguliyetiyle ön plana çıkarılmıştır. Bunda dönemin egemen düşünce ve farklı bakış açısıyla onun yaşamında üstlendiği görevler (kâdılık-müftülük gibi) in rol oynadığı söylenebilir.

İzz b. Abdusselâm, yaşadığı dönemde siyasî iktidarların mezhep taassubunu olabildiğince ağırlaştırmalarına rağmen, bu yöndeki mihnelere aldirmamış, olabildiğince özgün eserler te'lif etmeye gayret etmiştir. Hatta O, İslamî ilimlerde “müctehid” seviyesine yükselebilen ender şahsiyetler arasında sayılmıştır. Suyûtî (911/1505) onun için “Ömrünün sonlarında mezhebe bağlılığı bırakmış, çerçevesini daha da genişleterek, ictehadî kanaatlerine göre hareket etmiştir.”¹; İbn Kesîr (774/1323), “Birçok ilme vakıf, yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebinin imâmıdır.”²; Mâlikî âlimi İbn Hâcib (646/1249) ise, “O, Gazâlî’den daha büyük bir âlimdir.”³ demiştir.

Şer’î ilimlerin çoğunda özgün eserler bırakan İzzüddin b. Abdusselâm, Kur’ân’a yönelik önemli bir takım özgün eserler kaleme almıştır. Hatta kaynaklarda Mısır’da ilk tefsir dersleri verenin o olduğu belirtilir.⁴ Ancak ilmî çevrelerce onun bu yöndeki çalışmaları pek söylenemez. İşte biz bu makalemizde ilmî çevreler tarafından ihmal edildiğine inandığımız İzz b. Abdusselâm’ın müfessir kimliği üzerinde durarak, onun Kur’ân’ın tefsiri ve ilimlerine olan katkılarını ortaya koymaya çalışacağız.

A. HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Açık adı, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdulazîz b. Abdusselâm b. Ebi'l-Kâsım b. Hasan b. Muhammed b. Mühezzeb es-Sülemî’dir.⁵ Künyesi Ebû Muhammed olup lakabı ise, İzzüddin’dir. Çağının âlimleri arasında “İzz” diye şöhret bulmuştur.⁶ Sonraları kendisine “Sultanu’l-Ulemâ”, “Bâiu’l-Mulûk” ve “Şeyhü’l-İslam” gibi lakaplar verilmiştir. “Sultanu’l-Ulemâ”

¹ Suyûtî, Celaleddin, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Dîb Alboğa, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut, 2002, II, 173.

² İbn Kesîr, Ebû'l-Fida, İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1932, VIII, 235.

³ Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tânâhî-Abdülfettâh Muhammed el-huluv, Beyrut, 1992, VIII, 214.

⁴ Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, VIII, 246.

⁵ Bkz. Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, VIII, 209; İsnevî, Cemâleddîn Abdurrahîm, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, thk. Abdullah Cabûrî, Riyad, 1981, II, 197; el-Kutubi, Muhammed b. Şakir b. Ahmed, *Fevâtu’l-Vefeyât*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, t.s., II, 350; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu’cemu’l-Müellifin*, Beyrut, t.s., II, 249; Ebû Şâme, Şihâbüddîn el-Makdisî, *ez-Zeyl ale’r-Ravzâteyn*, Beyrut, 1974, s. 216; el-Merâgî, Abdullah Mustafa, *el-Fethu’l-Mübîn fi Tabakâti’l-Usûliyyîn*, Beyrut, 1974, s. 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’-Nihâye*, VIII, 235; Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve’l-Kahire*, thk. Muhammed ebû'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai Kutubi’l-Arabiyye, Kahire, 1968, I, 314; Ebu’l-Felah Abdulhayy, İbnü’l-İmad, *Şecerâtu’z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut, t.s., V, 301-302; Taşköprizade, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftahu’s-Sa’ade ve Misbâhu’s-Siyade fi Mevzuâti’l-Ulûm*, Kahire, 1968, I, 353; Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *Câmiu Kerâmâti’l-Evliyâ*, Beyrut, 1991, II, 171.

⁶ Biz de bu geleneğe uyarak çalışmamızda ondan hep “İzz” diye bahsedeceğiz.

lakabı, onun ilimde zirve oluşuna, “Şeyhü'l-İslam” lakabı, fıkhıta ve devlet nezdinde geldiği konuma, “Bâiu'l-Mulûk” lakabı ise ilmî ve siyâsî alandaki gücüne işâret olarak ele alınmaktadır. Ayrıca kendisine, Şam'da doğduğu için “ed-Dımeşkî,” Mağrib (Fas) kökenli olduğu için “el-Mağribî”, Mısır'a göç edip oraya yerleştiği ve kabri orada bulunduğu için “el-Mısrî”, Şâfii mezhebine mensup olması ve bu mezhepte uzmanlaşmasından dolayı “eş-Şâfii” ve meşhur Süleym kabilesine mensup olduğu için “es-Sülemi”⁷ denilmiştir.

Tarih boyunca kabileler arasında süregelen kanlı iktidar mücadelelerinden dolayı İzz b. Abdusselâm'ın ailesinin Şam'a yerleştiği görülmektedir. Onun 577/1181'de Şam'da doğduğu, kaynaklar tarafından ittifakla kabul edilmektedir. Siyasal ve sosyal anlamda bir hayli hareketli ortama sahne olan İzz b. Abdusselâm'ın doğmuş olduğu Şam şehri, her yönden âlimlerin ve talebelerin akınına uğramış ve o dönemde İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden birisi haline gelmişti. Kaynakların belirttiğine göre⁸, İzz b. Abdusselâm oldukça yoksul ve dindar bir ailede doğmuştur. Şartlar onu küçük yaştan itibaren ilim talebinden ziyade rızık talebiyle meşgul olmaya zorlamıştır. Dolayısıyla onun, hayatının ilk yıllarında bu ilmî ortamdan pek istifade etmediği görülmektedir. Ama bu durum pek uzun sürmemiştir. Geceleri Şam'daki Emevî Câmii'nin kuzey kapısındaki ‘Kellâse’ denilen zaviyede kalırdı. Belki de bu câmide geceleme ilim ve ibadete yönelmesinde en büyük etken olmuştur; çünkü burası âlimlerin ders halkalarıyla doluydu ve her taraftan ilim talebeleri buraya gelirdi. Talebeler burada Kur'ân okur, hadis rivâyetlerini ezberler, fıkıh ve diğer ilimleri öğrenirlerdi. Câmi, talebe, ilim adamları ve ilim nakledicileriyle dolup taşardı.

Tarihçi Sübkî (771/1370), babasından naklen İzz b. Abdusselâm'ın ilim talebeliğine başlama olayını şöyle kaydeder. Şeyh İzzeddin hayatının ilk dönemlerinde çok fakirdi. İlim meşguliyeti de ancak yaşı büyüdükten sonra başlamıştı. İlme başlama hikâyesi şöyledir:

"Kendisi Şam Câmiiindeki Kellâse'de geceliyordu. Çok soğuk bir gecede câmide yatarken ihtilam oldu. Bunun üzerine derhal câminin havuzuna inip yıkandı ve şiddetli soğuktan dolayı kendisinde çok büyük bir acı meydana geldi. Döndü, tekrar yattı ve tekrar ihtilam oldu. Câminin kapıları kapalı olduğu için dışarı çıkamıyordu. Bunun üzerine tekrar havuza inip yıkandı. Çıktıktan sonra şiddetli soğuktan dolayı bayıldı. (İbnü's-Sübki der ki: Babam bu durumun üç kez mi, yoksa iki kez mi vuku bulduğunu anlattı, hatırlamıyorum.) Son yıkanişta bir ses işitti. “Ey İbn Abdusselâm! Sen ilim mi istersin, yoksa amel mi? Şeyh İzzüddin dedi ki: “İlim isterim çünkü o amele de iletir.” Sabah olunca “et-Tenbîh” adlı kitabı (Ebû İshak eş-Şirâzî'nin Şâfii fıkhındaki önemli eseri) alıp

⁷ Süleym kabilesi, Süleym b. Mansur b. İkrime b. Hasfe b. Kays Aylan'a nisbetle anılmaktadır. Bu kabileden birçok meşhur kimse yetişmiştir. Bkz. Suyûtî, *Lübbü'l-Elbâb fi Tahriiri'l-Ensâb*, Bağdad, t.s., s. 138.

⁸ Bkz. Zuhayli, *İzz b. Abdusselâm*, Dımaşk, 1992, s. 46.

kısa zamanda ezberledi ve ilme yöneldi. Böylece zamanının en iyi âlimi ve insanların en âbidi oldu."⁹

İzz b. Abdusselâm tahsil hayatı boyunca, birçok ünlü âlimden dersler almıştır. Başta Fahrüddin b. Asâkir'den (620/1241) Fıkıh; Seyfüddin el-Âmidî'den (631/1233) Usûl-i Fıkıh ve Kelâm; el-Kâsım b. Asâkir'den (600/1221) Hadîs; Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî'den de (632/1234) Tasavvuf ilmini okumuştur.

Şer'î ilimlerin yanında dil çalışmalarına da ciddi ağırlık veren İzz b. Abdusselâm'ın, dönemin tüm ilmî imkânlarından yararlandığı görülmektedir. Kur'ân ilimleri, Tefsir, Fıkıh ve Usûl-i, Hadîs, Tasavvuf, Nahiv ve Belâğat ilmi gibi bütün ilimleri okuduğu görülmektedir. Nitekim eserlerine bakıldığında bu durum açıkça gözlemlenebilmektedir.

İzz b. Abdusselâm, hicrî 597 veya 599 yılında bazı kaynaklara göre ilim tahsili için, bazılarında göre ise elçilik göreviyle Bağdat'a gitmiştir. Onun Bağdat'a iki defa gittiği düşünülebilirse de elçilik göreviyle gidip orada Ebû Ali Hanbel b. Abdullah er-Rusafî (604/1207) ve Ebû Hafs ibn Taberzed (607/1210) gibi âlimlerle görüştüğü ve onlardan hadis dersleri aldığı rivâyet edilmektedir. İzz, Bağdat'ta birkaç ay gibi kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar Şam'a geri dönmüştür.¹⁰

Ebû Hasan eş-Şâzelî (656/1258) ile görüşüp ondan tarikatla ilgili bilgi aldığı¹¹ bildirilen İzz b. Abdusselâm'ın tasavvuf hırkasını Şihâbuddin es-Sühreverdî (632/1234)'den giydiği ve ondan Kuşeyrî Risâlesi'ni okuduğu nakledilmektedir. Ayrıca zaman zaman İskenderiye'den Kahire'ye gelen çağdaşı sûfi Ebû'l-Abbas el-Mursî (686/1287) ile birkaç kez görüşmüştür.¹² Yedinci yüzyılın başlarında Şam'a gelen Muhyiddin İbn Arabî ile tanışıp tanışmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, *Hatmu'l-Kur'ân* müellifi Abdulfettâh Miftah, İzz b. Abdusselâm'ın İbn Arabî ile yakın ilişkiler içerisinde olduğunu, karşılıklı kitap alışverişinde bulduklarını belirtir.¹³ Ancak dönemine yakın kaynaklar onun, bazı görüşlerinden dolayı İbn Arabî'yi ağır bir şekilde tenkit ettiğini belirtmektedir.¹⁴ İzz b.

⁹ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, s. 214–215, hikâye naklen aktarılmıştır.

¹⁰ İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, 302.

¹¹ Nebhani, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliya*, II, 172.

¹² Subkî, *Tabakât*, VIII/ 214–215.

¹³ Miftah, Abdulfettah, *Hatmu'l-Kur'ân*, trc. Vahdettin İnce, Kitsan Yay. İstanbul, 2008, s. 425.

¹⁴ İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed, *Mecmu'atü'r-Resâil*, Daru Âlemi'l-Kutub, Riyad, 1991, IV, 75; Sâfedi, Selahuddin Halil b. Aybek, *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1974, IV, 174; Suyutî, *Tenbîhu Gabî bi-Tebrieti İbnü'l-Arabi* adlı risâlesinde âlimlerin İbn Arabî 'ye yönelik bakış açılarını değerlendirirken konuyla ilgili İzz b. Abdusselâm'dan da bir anekdot aktarır. O şöyle der: Fakih, âlim İzzüddin b. Abdusselâm Muhyiddin İbn Arabî hakkında konuşur ve o zındıktır, derdi. Bir gün arkadaşları kendisine "Bize kutub'u göstermeni istiyoruz" dediler. O da Muhyiddin İbn Arabî'yi gösterdi. Bunun üzerine arkadaşları "hem ona zındıktır diyorsun, hem de

Abdusselâm'ın, kendi tasavvuf anlayışından çok farklı bir anlayışa sahip olan İbn Arabî ile uyum içinde olacağına ihtimal vermek pek mümkün görünmemektedir.

İzz b. Abdusselam yaşadığı dönemin iki büyük ilim ve kültür merkezi niteliğini taşıyan Şam ve Kahire'de çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Şam'da, Emevi Câmii hatipliği, Aziziye ve Gazzâlî medreselerinde müderrislik ve kâdılık;¹⁵ Kahire'de ise, Kâdi'l-Kudât, Sâlihiyye Medresesi müderrisliği ve Amr b. As Câmii hatipliği gibi görevler üstlenmiştir.¹⁶

Yukarıda değindiğimiz üzere siyasî, sosyal ve ilmî anlamda her yönüyle birçok karmaşıklığın yaşandığı bir dönemde yaşayan İzz b. Abdusselâm, yaşanan gelişmelerden dolayı zaman zaman siyasî, kelâmî ve felsefî tartışmalarla uğraşmak zorunda kalmış ve bu tartışmalara karşı bir takım tavırlar geliştirmiştir. Bu fikrî mücadelesinin eserlerine de yansdığı açıkça görülmektedir.

İzz b. Abdusselâm'ın eserleri fikri şahsiyet bakımından incelendiğinde çok yönlü bir kişiliğe sahip bir bilgin olduğu görülmektedir. Yukarıda da kısmen geçtiği üzere onun müderrislik, kâdılık gibi görevlerine ek olarak İslam'a davet, bid'at ve hurâfelere karşı mücadele etmesinin yanında, devlet yönetiminin yanlış gidişatı karşısında bir ilim adamı sorumluluğunu gösterdiğini müşâhede ediyoruz. O Memlûk Sultanları Muzâffer Seyfuddîn Kutuz (658/1260) ve Zâhir Rükneddin Baybars (676/1277) nezdinde büyük bir nüfûz sahibiydi. Yöneticilere karşı çok cesurdu. Onları ikaz etmekten ve doğruyu söylemekten çekinmezdi. Bu yüzden çarptırılacağı cezalardan korkusu yoktu. İzz b. Abdusselâm'ın İslam tarihinde derin izler bırakan birkaç *mihnesi* şöyledir:

Kelâmullah konusunda Hanbeliler (Selefiler)le tartışması: İslam tarihinde ilk defa dinî/siyasî eksenli ciddi tartışmanın hicrî III. asırda Abbasî iktidarından sonra Mu'tezile ile selefî düşünceyi temsil eden ünlü muhaddis Ahmet b. Hanbel (214/830) arasında yaşandığı bilinmektedir.¹⁷ Buna benzer

kutuptur diyorsun. Bu nasıl olur?" dediler. Bunun üzerine İzzüddin b. Abdusselâm "Ben ona zındık demekle şeriatı koruyorum. Kutup demekle hakîkati söylüyorum" demiştir. Suyûtî, "Tenbîhu Gabî bi Tebrieti İbnü'l-Arabi" (Yazma), Enstitute Oriental Studies, Referans no: D. 539, Leningrad, vr. No:44-ab. Geniş bilgi için Bkz. Hür, Mahmut Yücer, "Çerkeşzade Mehmet Tevfik Efendi ve Levâyihu'l-Kudsîyye fî Fedâili Şeyhi'l-Ekber Adli eseri", Tasavvuf/İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2008, s. 21/ 28-30.

¹⁵ Subkî, *Tabakat*, VIII, 210; Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrut, ts., Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, IV, 21.

¹⁶ Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbu's- Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Saîd Abdülfettâh Âşâr, Kahire, 1973, I, 302; Atabekî, Cemâleddîn Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, ts., Vezâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî li't-Te'lif ve't-Tercüme, VI, 338; Subkî, *Tabakat*, VIII, 243.

¹⁷ Şehristani, Abdulkâhir, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Kahire, 1967, I, 118.

bir tartışmanın yine hicrî VII. yüzyılda Şam'da Eş'ariler'le Hanbelîler arasında yaşanmıştır. Rivâyetlere göre dönemin Şam yöneticisi Melik Eşref Musa b. Eyyub (662/1264), kendilerine *Ehl-i Hadis* adı verilen Hanbelîler'in "kelâmullah" konusundaki "teşbihçi" görüşlerine yakın ilgi duyuyordu. Bu fırsatı iyi değerlendirmesini bilen Hanbelîler siyasî gücü de yanlarına çekerek Eş'ariler'e baskı uygulamaya başladılar. Bunda da belli bir süre başarılı oldular. Hatta siyasî yönetimin bir anlamda resmî mezhebi konumuna geldiler. Hanbelîler bu dönemde kendileri dışındaki mezheplere inanç ve düşünce hürriyeti tanımıyorlardı. Melik Eşref'in devlet imkânlarını kullanarak bu kesime Hadis Araştırma Merkezi "*Dâru'l-Hadis*" kurması, yönetim nezdindeki itibarlarının açık bir göstergesiydi.¹⁸

Şam'da Eş'ariler'e yakınlığıyla bilinen İzz b. Abdusselâm, bu kesim tarafından Melik Eşref'e "*Kelâmullah*" konusunda selef akidesine muhâlefet ettiği¹⁹ suçlamasıyla şikâyet edilir. Bunun üzerine emir bu konudaki görüşlerini almak üzere kendisine mektup yazar. Bu mektup kendisine ulaşınca İzz b. Abdusselâm, "*Anlaşıldı, bu beni imtihan etmek için yazılmış bir mektuptur. Allâh'a yemin ederim ki doğru olan şeyden başka bir şey yazmayacağım.*" diyerek tarihe "*Mülhâtü'l-İ'tikâd*" adıyla geçecek olan ünlü akâid risâlesini kaleme alır.

Kısacası, ilâhî kelâm sıfatının lafzının değil manasının kadîm ve ezeli olduğunu ispatlamaya yönelik olan bu savunma, el-Melik Eşref b. Musa'nın oluşturduğu ve tüm mezhep temsilcilerinin katıldığı bir mecliste tartışmaya açılır. Yapılan tartışmadan sonra el-Melik Eşref b. Musa, İzz b. Abdusselâm'ın görüşlerine kâni olur. İzz b. Abdusselâm'a ve onun şahsında tüm Eş'ariler'e, sultanın yakınında bulunan Hanbelîlerin kurmuş oldukları komplo teorileri bu şekilde başarısızlığa uğramış olur. Şam emirinin izniyle artık İzz b. Abdusselâm ve tüm Eş'ariler inanç düşüncelerini hür bir ortamda rahat bir şekilde savunma imkânı bulurlar. Neticede dinî/siyasî eksenli olan bu tartışmadan sonra Eş'arî ekolü kazançlı çıkarken Hanbelîler halk ve yönetim nezdinde ciddi bir itibar kaybına maruz kalırlar.

Emirleri açık arttırma yoluyla satması: Tarih kitaplarında meşhur olan ve aynı zamanda İzz b. Abdusselâm'ın "*Baiu'l-Mülûk*" (Yöneticileri satan) lakabıyla anılmasına sebep olan olay şöyledir:

Dönemin devlet yöneticisi Melik Necmeddin Eyyub, yönetimini güçlendirmek için Asya taraflarından paralarını beytü'l-maldan karşılamak üzere devlet adına kölemenler satın aldı. Satın alınan bu kölemenler her türlü askerî eğitimden geçirildi. Kısa zamanda bu kölemenler Sultan'ın güvenini kazanacak seviyeye geldi. Çok geçmeden bunların bir kısmı devlet ve ordu

¹⁸ Subkî, *Tabakât*, VII, 218.

¹⁹ Selefilerin amacı, bu muhâlefetten ötürü onun önce dinden çıktığını ispatlamak ve ardından katline cevaz vermeyi sağlamaktı. Bkz. Zuhayli, *İzz b. Abdusselâm*, s. 165.

kademesinde yönetici pozisyonuna geldi. Hatta aralarından bir tanesi *Nâibu'l-Sultan* konumuna geldi.

İzz b. Abdusselâm Kâdi'l-Kudât görevine atanınca, idarededeki bu yapılanmanın yanlışlığının farkına varır. Bu emirlerin devlet adına satın alınmış olmalarından dolayı şer'î olarak hala köle hükmünde olduklarını savunmaya başlar ve ancak satılıp âzâd edildikten sonra devlet yöneticisi olabileceklerini ileri sürer.

Bunlardan biri Sultanın nâibi (vekili) idi. İzz, durumu hemen Sultan'a bildirdi. Sultan, İzz'e, kararından dönmesi için haber gönderdi. Ancak İzz kararından dönmedi. Bunun üzerine Sultan, İzz'e yönelik çok ağır ve sert ifadelerde bulundu. İzz, buna öfkeleni ve ihtiyacı olan eşyaları merkebine yükleyerek ailesiyle birlikte Kahire'den çıkarak Şam'a yöneldi. Daha Kahire'nin dışına çıkmadan halkın çoğu gelip ona katıldı. Haber derhal Sultan'a ulaştırıldı ve ona "*O giderse senin tahtın da gider*" denildi. Bunun üzerine Sultan bizzat gelip ona yetiştirdi ve onu razı edip gönlünü aldı. Bunun üzerine İzz, Kahire'ye geri döndü. Sonra Sultan, emirlerin satılacağını duyurdu. Sultan'ın nâibi bundan dönmesini istediye de o, bu karardan dönmedi. Buna çok öfkelenen Nâib, adamlarıyla birlikte İzz'i öldürmek için evine gitti. İzz'in oğlu çıkıp nâib ve adamlarının durumunu görünce ona haber verdi. İzz, buna ne kederlendi, ne de halini değiştirdi. Oğluna, "*Oğlum! Baban, Allâh yolunda öldürülecek kadar kıymetli biri değil*" dedi. İzz çok rahat bir şekilde onların karşısına çıktı. Nâib'in gözü ona ilişince eli kurudu ve kılıcı elinden düştü. Sonra ağladı ve İzz'den kendisi için dua etmesini istedi. İzz'in satış konusundaki görüşüne boyun eğdi. Akabinde İzz'e "*Paramızı nerede harcayacaksınız?*" diye sordu. İzz, "*Müslümanların yararına olacak işlerde harcayacağım*" diye cevapladı. Nâib'in "*Parayı kim alacak?*" sorusunu "*Ben alacağım*" diye karşılık verdi. Sonunda İzz'in istediği oldu. İzz, tüm halkın huzurunda onları, açık artırma yoluyla teker teker isimlerini okuyarak sattı. Sonra da onları âzâd etti. İzz, satıştan elde edilen parayı devletin beytü'l-mal kasasına atarak Müslümanlar için hayır işlerinde kullandı.²⁰

Tarihçi Subkî, İslam tarihinde böyle bir olayın benzerinin hiç yaşanmadığını kaydetmektedir. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz bu hadiselerin benzerlerine, şüphesiz İzz b. Abdusselâm'ın hayatında rastlamak pek mümkündür. O yaşamında sürekli haktaki ssalâbetiyle tanınmış, ma'ruf'u emreder, münker'i de nehyederdi.

İzz. b. Abdusselâm, 83 yaşında iken 660/1262 yılında Cemaziye'l-evvel ayının dokuzu, Cumartesi günü ikindi vaktinden önce Mısır'ın Salihie

²⁰ Subkî, *Tabakât*, VIII, 217; Nebhâni, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliya*, II, 171-172; Zuhayli, *İzz b. Abdusselâm*, s.181

Medresesinde vefat etti. Sonraki gün öğleden önce Karâfe Mezarlığının sonunda dağ eteğinde bir yere, her kesimden insanların katıldığı büyük bir kalabalık tarafından defnedildi. Sultan Zâhir Rüknuddin Baybars'ın iktidarına denk gelen İzz. b. Abdusselâm'ın vefatı Sultan'a çok ağır gelir. Ama buna rağmen Baybars, “*Allâh'ın takdiridir ki, İzz. b. Abdusselâm'ın vefatı benim yönetimim sırasında oldu. Sanırım bugün benim iktidarımın temelleri daha bir sağlamlaştı. Çünkü bu şeyh, herkesin kendisine başvurup sözünü dinlediği bir kimse idi. Bir işâret verseydi tahtımı devirirdi. Onun vefatından sonra artık saltanatıma güven duymaktayım*”²¹ demekten kendini alamadı. İslam dünyasının her tarafında, özellikle Şam'da -eski bir Şam'lı olması hasebiyle- Müslümanlar, İzz'in vefatına derin üzüntü duydular. Mekke, Medine, Yemen ve Şam gibi birçok yerde onun ardından gıyabi cenaze namazları kılındı.²²

B. ESERLERİ

Yukarıda değindiğimiz gibi İzz b. Abdusselâm, aktif bir şekilde hayatın her alanında mücadele ettiği için te'lif işine pek fırsat bulamamıştır. Dolayısıyla kendisi için “*ilmi, eserlerinden daha çok olanlardandır*” denilmiştir.²³ Buna rağmen kaynaklarda onun kırk'a yakın eserinden bahsedilmektedir.²⁴ Onun tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslam Tarihi gibi temel İslam bilimleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine dair pek çok eseri bulunmaktadır. Çok yönlü eser veren İzz b. Abdusselâm, eserlerinde genelde sade ve kolay anlaşılır bir dil kullanmış, bu şekilde ilme dayalı kültürü halk arasında yaymada büyük başarı sağlamıştır. Biz şimdi araştırmamızın asıl alanından uzaklaşmamak gayesiyle burada onun Kur'ân ve tefsir alanındaki eserlerinin genel bir tanıtımını yapmaya çalışacağız. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İzz b. Abdusselâm Kur'ân ilimleri ve tefsiri ile ilgili dört önemli eser kaleme almıştır. Bunlardan ikisi tefsir, biri Mecâzu'l-Kur'ân ve diğeri de Kur'ân'daki farklı konulara ait ihtilafli âyetlerin tartışıldığı Müşkulu'l-Kur'ân'la ilgilidir. Şimdi bu eserleri kısaca tanıtmaya geçelim.

1- Muhtasarı Tefsiru'n-Nüket ve'l-Uyûn li'l-Mâverdî:

İsminden de anlaşılacağı üzere Mâverdî (450/1057)'ye ait olan bu tefsiri İzz b. Abdusselâm özetleyerek tekrar kaleme almıştır. Tefsirde Mâverdî'nin âyetlerin tefsiri hakkında ortaya koyduğu görüşler arasından tercihlerde

²¹ Subkî, *Tabakât*, VIII/215; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed ebû'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1968 I, 315; Zuhayli, *İzz b. Abdusselâm*, s. 192.

²² Kutubi, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 595; Zuhayli, *İzz b. Abdusselâm*, s. 192.

²³ Faruk, *İzz. b. Abdusselâm-Sultanu'l-Ulemâ-*, s. 31.

²⁴ Bkz. Brockelmann, C.E., *Supplementband (SUPPL.)*, Leiden, 1937-1942, I, 766.

bulunularak bir ihtisâra gidilmiştir. İzz, yaptığı bu ihtisârda kendi düşünce anlayışına ters düşse de kendisine ait görüş bildirmekten özellikle kaçınmıştır. Bu da onun ilmî sorumluluğa verdiği öneme bir işârettir.

İzz, Mâverdi'nin tefsirinin ihtisârına başlamadan önce İ'câzu'l-Kur'ân, yedi harf, âyet, sûre ve Kur'ân'ın isimleri gibi konuları içeren kısa bir mukaddime yazmıştır. Daha sonra Fatiha Sûresinden başlayarak Nâs Sûresi'ne kadar Mâverdî'nin tefsirini özetlemiştir. Kendi görüşlerini tefsire yansıtılmaktan kaçındığı için bu eser üzerinden onun Kur'ân ve tefsirine dayalı düşünce yapısından bahsetmemiz mümkün değildir. Belki âyetle ilgili ortaya konan görüşler arasından yaptığı tercihler bir nebze bize fikir verebilir. Elimizde İzz'in bu alanla ilgili başka eserleri olduğu için onun görüşlerini öbür eserleri üzerinden anlamaya çalışacağız.

Eser Doktor Abdullah el-Vuheybî tarafından doktora tezi olarak tahkik edilerek 1996 yılında Dâru İbn Hazm tarafından üç cilt olarak Beyrut'ta basılmıştır.

2- Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm:

Kısa ve vecîz ibarelerle yazılan bu tefsirde sûreler sırayla ele alınarak tefsirine ihtiyaç duyulan âyetlerdeki ibareler kısa ifadelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla sûrelerdeki tüm âyetlerin tefsiri yapılmamıştır. Tefsir esnasında İzz daha çok, kelime ve ibarelerin anlamları, dil, nahiv ve belâğî açıdan tahlilleri ve yeri gelince de fikhî yönden hükümleri üzerinde durmuştur. Tefsir bir tür Me'ânî'l-Kur'ân mesâbesindedir.

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi başta olmak üzere değişik kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, Suudi Arabistan Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Usûli'd-Din bölümünde bu tefsirin Fatiha Sûresinden Tevbe Sûresine kadarki bölümünün Yusuf Muhammed eş-Şâmişî tarafından 1998'de doktora tezi olarak; Yunus Sûresinden Kehf Sûresine kadarki bölümünün ise yine aynı üniversitede Abdullah b. Sâlim tarafından 2000'de master tezi olarak tahkik edildiğini öğrendik.

3- el-Fevâid fî Müşkili'l-Kur'ân:

Rıdvan Ali en-Nedvî'nin doktora tezi olarak tahkik ettiği ve sonradan neşrettiği (Kuveyt 1967; Kahire 1982) bu eser, aslında İzz'in kaynaklarda el-Emâlî, el-Fevâid fî Ulûmi'l-Kur'ân, Mesâil ve Ecvibe gibi adlarla zikredilen eserinin ilk kısmından oluşmaktadır. Nüshalarına ulaşamamakla birlikte kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre İzz b. Abdusselâm'a nisbet edilen el-Emâlî adlı bu eser, onun Mısır'da tefsir, hadis ve fıkıh gibi konulardaki dersleri esnasında vermiş olduğu bilgilerden oluşmaktadır. Muhtemelen bu bilgiler kendisinden sonra talebeleri tarafından bir araya getirilerek eser

haline getirilmiştir. Rıdvan Ali en-Nedvî yaptığı tahkîkin mukaddimesinde, tahkik ettiği kısmın İzz'e ait olan el-Emâlî adlı eserin sadece tefsir kısmını kapsadığını belirterek bu kısma da *el-Fevâid fî Müşkili'l-Kur'ân* diye bir başlık koyduğunu belirtir.²⁵

Eser bir tür özel tefsir mesâbesindedir. Şöyle ki İzz b. Abdusselâm eserde usûl, nahiv, dil, itikâd ve ilmî yönden daha geniş bir ifadeyle Müşkilü'l-Kur'ân diye bilinen konularda kendisince tespit ettiği âyetleri ele alıp kendine has üslûbuyla ilmî ve edebî bir şekilde tahlil ederek onlar hakkındaki kanaatini ortaya koymaya çalışır. Eserin üslûbu, bir ders halkası esnasındaki tartışmaların ruhunu çağrıştırmaktadır. Eser bu yönüyle, kaynaklarda geçen²⁶ **“Onun Mısır'da ilk tefsir dersleri verdiği”** bilgisini doğrular niteliktedir.

Eserde gerçekten birçok kelâmî, belâğî ve lügat ile ilgili konu en dakîk ve ilmî bir şekilde tartışılmıştır. Kelâmî konularda genel olarak mensubu bulunduğu Eş'arî mezhebinin²⁷ görüşlerine paralel bir şekilde görüşlerini serdeden İzz, diğer konularda genel anlamda el-Ferrâ, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Atiye ve Zemahşerî gibi âlimlerin görüşlerine yakın tercihlerde bulunmuştur. Eserde kendine has özgün bir üslûpla konulara yaklaşan İzz, bilinen geleneksel metottan farklı bir seyir izleyerek sahâbe, tabiîn ve eski tefsirlerden pek istişhadda bulunmaz.

4- el-İşâre ila'l-Îcâz fî Ba'zi Envâi'l-Mecâz:

Eserin ismi bazı kaynaklarda “Mecâzu'l-Kur'ân” diye de geçmektedir. Ancak biz, kaynaklardaki ağırlıklı görüş ve eserde işlenen konular itibariyle el-İşâre ila'l-Îcâz fî Ba'zi Envâi'l-Mecâz adını daha uygun gördük. Gerçi eserin birinci bölümünü oluşturan “Îcâz” konusu da İzz'in bakışıyla mecâzın bir çeşidini oluşturduğu için, eser en genel anlamda bir “Mecâzu'l-Kur'ân”ı anımsatmaktadır. Dolayısıyla eserin ismi etrafındaki ihtilafın öze müteallik olmayıp, şekilsel olduğunu söylememiz mümkündür.

Eser, genel anlamda Arap dilinin beyân konusunu teşkil eden “mecâz” konusunu ele alırken, özel olarak da Kur'ân'daki mecâzî kullanım ve çeşitlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kur'ân'daki mecâzî ifadelerin adeta bir haritasını ortaya koyan eser, kısa bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde îcâz ve îcâz'ın bir çeşidi olan hazif konusu ele alınırken, ikinci bölümde mecâz ve çeşitleri üzerinde durulmuştur. Son bölümde mecâzın kırk sekizinci bölümü adı altında Kur'ân'da muzâf'ın hazfine dayalı mecâzlar sûre sıralamasına göre baştan sona kadar bir sistem

²⁵ Nedvi, Rıdvan Ali, Mukaddime, *el-Fevâid fî Müşkili'l-Kur'ân li-İzz b. Abdusselâm*, "Mukaddime", Kuveyt, 1967

²⁶ İbn Subkî, *Tabâkât*, VIII, 246.

²⁷ Bkz. Apaydın, Yunus, “İbn Abdusselâm, İzzeddin”, *DİA*, İstanbul, 2001, XIX, 285.

içerisinde sunulmuştur. Eserin sonunda “Mekâsîdu'l-Kitab” başlığı altında bir bölüm açılarak ağırlığı tefsir olmak üzere bir takım tefsir ve fıkıh usûlü ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Sübkî, İzz'in bu eseri ile Kavâidu'l-Ahkâm adlı eserini, onun şer'î ilimlerdeki üstünlük ve ehliyetinin bir belgesi olarak kabul eder.²⁸ Hacı Halife, hakikat ve mecâzın bir Kur'ân ilmi olduğunu ve İzz'in bu konuda bir eser kaleme aldığını belirtirken²⁹, Suyûtî de bu eseri bazı eklemelerle özetlediğini ifade ederek ona “*Kitâbu Mecâzî'l-Fursân ila Mecâzî'l-Kur'ân*” ismini verdiğini belirtir.³⁰ Ancak Suyûtî'nin bu eseri maalesef günümüze kadar varlığını koruyamamıştır.

Mecâzu'l-Kur'ân alanında en kapsamlı çalışma vasfını haiz olan eser,³¹ ilk olarak 1313/1895'te İstanbul'da basıldı. Eserin şu anda birçok tahkikli baskısı piyasada mevcuttur.

C. Kur'ân İlimleri ile İlgili Bazı Önemli Konulara Bakışı

1. İ'câzu'l-Kur'ân

Sözlükte “Güç yetirememek, yapamamak” anlamındaki **aciz** kökünden türetilen i'câz kelimesi “aciz bırakmak” anlamına gelmektedir.³² Terim olarak genellikle “Kur'ân'ın, sahip bulunduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi” diye tarif edilir.³³ Bu tarifte yer alan edebî üstünlük ifadesi öncelikle Arap diline vakıf olan edipleri ilgilendirirken, muhteva üstünlüğü ise bunlarla birlikte bütün akl-ı selim ve ilim sahibi insanları ilgilendirmektedir. İşte bu yönleriyle Kur'ân evrensel bir ilâhî mesaj haline gelmektedir.

Kur'ân'da İ'câzu'l-Kur'ân terkibi geçmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerim'in beşer sözü değil insanların benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları ilâhî bir kelâm olduğu hususu ısrarla vurgulanmaktadır. Hz. Peygamberin nübüvvetini inkâr edenlere karşı Kur'ân, bu kişilere Kur'ân'ın yeterli bir mucize olduğunu açıklamış (Ankebût 29/50-51), eğer güçleri yetiyorsa bütün

²⁸ Subkî, *Tabâkât*, VIII, 247.

²⁹ Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi, *Miftâhu's-Seâde*, Tahran, 1387h., II, 450.

³⁰ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb Alboğa, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 2002, II, 95.

³¹ Suyuti, a.g.e, II/95; Hacı Halife, *Miftâhu's-Seâde*, II, 450; Abdülcelil, Abdurrahim, *Lugati'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mektebetu'r-Risâleti'l-Hadîse, Amman, 1981, s. 526; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*; D.İ.B. Yay. Ankara, 1988, s. 178; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 195; Ayrıca bu eserin tanıtımı için bkz. Arpa, Abdülmuttalib, *İzz b. Abdusselam ve el-İşâre ila'l-İcâz fi Ba'zi Envâi'l-Mecâz adlı eseri*, yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst. Konya, 2009.

³² el-İsfahânî, Rağîb, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Halefullah, Daru'l-Kâlem, Dimaşk, 2002, s. 547.

³³ Abbas, Fadil Hasan, *İtkânü'l-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Furkân, Amman, 1997, s.110.

destekçilerini de yanlarına alarak ona benzer bir eser meydana getirmelerini istemiş, fakat onlara bunu asla yapamayacaklarını da ifade ederek kendilerine meydan okumuştur.

“Eğer doğru söylüyorlarsa onun sözlerinin bir benzerini meydana getirsinler.”³⁴ “De ki, insanlar ve cinler bu Kur’ân’ın bir benzerini meydana çıkarmak için toplansalar onun benzerini meydana getiremezler”³⁵

Kur’ân’da i’câz konusu sıklıkla vurgulanmakla birlikte sahâbe ve tabiîn devirlerinde konu üzerinde hiç durulmamış, ancak hicri üçüncü yüzyılın başlarından itibaren birtakım haricî etkenler vesilesiyle âlimlerin üzerinde önemle durduğu bir konu haline gelmiştir. Nitekim bu asırla birlikte İ’câzu’l-Kur’ân sadedinde, “Me’âni’l-Kur’ân”, Mecâzu’l-Kur’ân” ve “Nazmu’l-Kur’ân türünde eserler kaleme alınmıştır. Nihayetinde hicri V. ve VI. asırlarda Bâkillânî, Hattâbî, Kâdî Abdulcebbar, Abdulkâhir el-Cürânî ve İzz b. Abduselâm’ın sürdürdüğü çalışmalar sayesinde İ’câzu’l-Kur’ân araştırmaları altın çağına kavuşmuştur.³⁶

Kur’ân’da i’câz’ın varlığı hususunda İslam âlimleri arasında bir tereddüt hâsıl olmamıştır. Ancak onun hangi açıdan benzerini meydana getirmeye davet ettiği hususunda bir görüş birliği sağlanamamıştır. Suyûtî el-İtkân’da bu konuda ileri sürülen görüşleri 22 maddede toplamaktadır.³⁷ Bu görüşler incelendiğinde çoğunun birbiriyle bağlantılı ve iç içe olduğu, genel bir tasnife tabi tutulduğunda ise bu görüşlerin; sarfe, gaybi haberler verme, beyân üslûbu, psikolojik etkileme ve ilmî muhteva etrafında şekillendiği görülür.

Bu yönlerden her biri, yalnız başına bütün âyetlerde bulunmadığı gerekçesiyle âlimler tarafından çeşitli eleştirilere tabi tutulmuştur. Bunlardan sarfe ve beyân uslubu tüm Kur’ân için geçerli olabilecek iken aynı durum öbür i’câz yönleri için mümkün görülmemiştir. Yine sarfe yönü daha çok Mu’tezilî âlimler arasında benimsenirken, beyân üslûbu ise daha çok Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından benimsenmiştir.³⁸

Kur’ân’ın hangi yönden mu’ciz olduğu hususunda İzz b. Abduselâm diğer birçok âlim gibi farklı bir görüş ileri sürmemiştir. O da diğer selefleri gibi Kur’ân’ın birçok yönden mu’ciz olduğunu söylemekle yetinmiştir. O, i’câz için şöyle der:

İ’câz, *ولكم في القصص حياة* “Sizin için kıssalarda hayat vardır”³⁹ âyetindeki gibi icâz ve belâğat; *فاصدع بما تؤمر* “(Ey Muhammed) Emrolduğun şeyi açıkça

³⁴ Tûr, 52/34

³⁵ İsrâ, 17/18

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Şeyhûn, Mahmud es-Seyyid, *el-İ’câz fî Nazmi’l-Kur’ân*, Mektebetu’l-Kuliyati’l-Ezheriyye, Kahire, 1978, s. 25-61.

³⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 311-319.

³⁸ Abbas, Fadl Hasan, *İ’câzu’l-Kur’âni’l-Kerim*, Daru’l-Furkân, Amman, 1991, s. 38.

³⁹ Bakara, 2/179

ortaya koy (söyle)"⁴⁰ âyetindeki gibi beyân ve fesâhat; öbür kitapların aksine, okundukça sahibine doyumsuz haz verme; geçmiş ve gelecek olaylardan haber verme; yüksek muhteva zenginliği; sarfe veya Kur'ân bütün bu yönleri kapsadığı için bütün bu hususlardan ibarettir.⁴¹

Kanaatimizce İzz b. Abdusselâm burada seleflerini taklîd ederek Kur'ân'ı yüceltme duyguları eşliğinde böyle bir genellemeye gitmiştir. İzz, her ne kadar i'câz ile ilgili tercihini bu şekilde bir genellemeyle belirtmiş olsa da ifadelerinden ve genel olarak çalışmalarından onun, bu yönler arasında daha çok Kur'ân'ın üslûbu yönü üzerinde durduğu görülmektedir. Zaten Kur'ân'ın üslûbuyla mucize oluşu, âlimlerin çoğunun tercihine mazhar olmuştur.⁴²

İzz'in *el-İşâre ila'l-Îcâz fî Ba'zi Envâi'l-Mecâz* adlı eserinin başlığından onun Kur'ân'ın i'câzını genel olarak belâğatte, özelde de îcâz ve mecâz ekseninde aradığı görülmektedir. İzz, anılan eserinin hemen başında Kur'ân'ın "*Cevâmiu'l-Kelim*" vasfına temas ederek, onun kısa ve vecîz ifadelerle en güzel manayı ortaya koyduğunu vurgular ve îcâz ve mecâz kullanımlarının da bu amaca hizmet ettiğini belirtir.

Îcâz ve mecâz hakkındaki gayretlerinden sonra ayrıca İzz, Kur'ân'ın üslûbu noktasında, lafızların güzelliği ve seçiciliği, terkiplerindeki dakiklik ve anlamlarındaki derinlik gibi genel olarak nazmu'l-Kur'ân diye nitelenen yöne dikkat çeker. Ona göre Kur'ân, en güzel lafızlarla en uygun bir terkiib içerisinde, en geniş ve derin anlam taşıyan ibarelerden oluşmuştur. İzz buna misâl olarak şu ifadeleri verir:

وَجَنِي الْجَنَّتَيْنِ دَانَ "İki cennetin meyveleri de yanı başlarındadır"⁴³ âyetinin yerine eğer *وَتَمْر الْجَنَّتَيْنِ قَرِيب* ifadesi kullanılsaydı hem terkiib hem de mana açısından onun yerini tutamazdı. İkinci ifadede âyetteki terkiib itibariyle *جَنِي* ve *جَنَّتَيْنِ* arasındaki cinâs üzerinden sağlanan edebî güzellik olmadığı gibi, mana yönüyle de aynı manayı sağlayamaz. Ayrıca sûre içerisindeki âyetler arasındaki yapı (estetik) yönüyle uyum da zedelenmiş olacaktı.

وَلَوْ رَدُّوا لَعَادُوا لِمَا نَهَوْا عَنْهُ "Eğer (dünyaya) geri döndürülseler, yine kendilerine yasak edilen şeylere dönerler"⁴⁴ âyeti için *وَلَوْ أَعِيدُوا إِلَى الدُّنْيَا لَعَادُوا* ifadesi kullanılmış olsaydı, onun yerini iki açıdan tutamazdı. Birincisi, *رَدُّوا* ifadesi, bir önceki âyetteki *يَا لَيْتَنَا نَرُدُّ* "Keşke (dünyaya) tekrâr

⁴⁰ Hicr, 15/94

⁴¹ İzz b. Abdusselam, *Tefsiru'l-Kur'ân -İhtisâru'n-Nüketi li'l-Mâverdi-* thk. Abdullah el-Vuheybi, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1996, I, 84-85; *el-İşâre ile'l-Îcâz fî Ba'zi Envâi'l-Mecâz,(Mecâzu'l-Kur'ân)* thk. Mustafa Hüseyin Zehebi, Müessesetü'l-Furkan li't-Turasi'l-İslami, London, 1999, s. 504-505.

⁴² Abbas, Fadl Hasan, *Î'câzu'l-Kur'âni'l-Kerim.*, s. 29.

⁴³ Rahmân, 55/54

⁴⁴ En'âm, 6/28

döndürülsek"⁴⁵ ifadesiyle konu ve lafız açısından uyum birliği içerisindedir. İkinci olarak da, eğer *ردوا* lafzı yerine *ولو أعيدوا* ifadesi kullanılıyorsa hem estetiği bozardı hem de dile daha ağırlık kazandıracaktı. İzz, lafızlar arasındaki bu durumu gündelik hayattan şöyle bir benzetme ile açıklamaya çalışır: Aynı lafızlardan oluşmuş ifade, aynı ürünlerden yapılmış yemeğe benzer. Aynı mananın farklı lafızlarla sağlanması, aynı yemeği farklı ürünlerle yapmaya çalışmak gibidir. Nasıl ki farklı ürünlerden oluşan yemek daha lezzetli ise, farklı lafızlarla oluşmuş ifade de zenginlik anlamında ifadeye güzellik katar.⁴⁶

وما كنت تتلو من قبله من كتاب "Sen bundan önce bir kitaptan okumuş değildin"⁴⁷ âyeti için İzz, *تتلو* lafzının *تقرأ* lafzındaki hemzenin lafza kattığı ağırlıktan dolayı daha uygun ve güzel olduğu için tercih edildiğini belirtir. Yine bu duruma benzer olarak Kur'an'da geçen *ولا تهنوا* ibaresi, *ولا تضعف*, *ولا تترك* ibaresi, *لا شك فيه* ibaresi *لا ريب*, *فضلك* ve *خلق* ibaresi de *مخلوق* ibaresinden daha hafif ve dile kolay geldiği için tercih edildiğini söyler.⁴⁸

İzz'in, Kur'an lafızlarının birbiriyle uyumu ve tercih durumları hususundaki bu farklı bakışı, dikkate değer bir durumdur. Beyân âlimlerinin *غيب/غائب, مخلوق/خلق* ilişkisindeki gibi, mecâzî bir yolla masdarın fâil ve mefûl anlamında kullanılması ameliyesini sadece anlamsal bir bakışa dayalı olarak mübâlağa şeklinde değerlendirmeleri, konunun tek boyutlu kalmasına sebebiyet vermiştir. İzz'in buradaki mecâza başvurulma sebebinin tamamen ibareye hafiflik ve kolaylık sağlama amacına dayandırması, konuya ciddi ve farklı bir boyut katmıştır.

İzz'in i'câz anlayışı ile ilgili yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız bu görüşlerinden, onun Kur'an'ın i'câzını üslûbunda aradığını söylememiz mümkün görünmektedir.

2. Tenâsup

Sözlükte, yakınlık, iki şey arasındaki ilişki anlamına gelen münâsebet kavramı⁴⁹ bir tefsir terimi olarak ise bir âyette mevcut kelime ve cümleler arasındaki veya bir sûre ile diğer sûreler arasındaki uyumu ve irtibatı ifade eder.⁵⁰

Tefsir ilminde bu disipline "el-Münâsebetu beyne'l-Âyât, et-Tenâsub beyne'l-Âyât ve's-Suver, Münâsebâtu'l-Kur'an" denilmektedir. Tenâsub konusu, Kur'an'ın âyet ve sûreleriyle bir bütün olduğu düşüncesinin işlendiği Nazmu'l-Kur'an konusuyla yakın ilişki içerisinde olduğu gibi,

⁴⁵ En'âm, 6/27

⁴⁶ İzz, *el-İşâre ila'l-Îcâz*, s. 480.

⁴⁷ Ankebût, 29/48

⁴⁸ İzz, *el-İşâre*, 480.

⁴⁹ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 801.

⁵⁰ es-Salih, Subhî, *el-Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dımaşk, 1962/1381, s. 152.

âyetler ve sûreler arasında sistematik ilişkiler bulunduğu ve bundan dolayı Kur'an'ın lafzı gibi tertibinin de mu'ciz olduğu düşüncesi yönüyle de İ'câzu'l-Kur'an ilmiyle yakın bir ilişki içerisinde.

Tefsir ilmi konusunda çok eser telif edilmesine rağmen ne yazık ki âyet ve sûreler arasındaki münâsebet konusunda yeterince eser kaleme alınmamıştır. Bunda bu ilmin zorluğu ve inceliği ile daha çok belâğat ilmi içerisinde mütalaa edilmesi gibi sebeplerin etkili olduğu belirtilmektedir.⁵¹ Âyetler ve sûreler arasında ilişkiler bulunduğu yönündeki düşünce ilk defa hicri IV. asırda Bağdat'ta Ebû Bekr en-Nisâburî (324/936) tarafından ifade edilmiştir. Daha çok edebiyatçılığı ile tanınan en-Nisâburî, tefsir dersleri verirken âyet ve sûreler arasındaki hikmeti de açıklamayı ihmal etmemiş, yeri geldikçe “Şu âyet şunun yanına niçin konmuş, şu sûrenin şunun ardından gelmesindeki hikmet nedir?” tarzında sorular sorarak, âyet ve sûreler arasındaki münâsebeti açıklamaya çalışmıştır.⁵²

Âyetler arasındaki irtibatı tespit etmenin büyük bir ilim olduğunu ve bu hususta kendisinden önce sadece bir âlimin bu konuya eğildiğini söyleyen Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148), Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerin irtibatı o kadar sağlamdır ki bütün Kur'an'ın, lafızlarının dizilişi, manalarının yeknesaklığı ile tek bir kelime gibi olduğunu belirtir. Ancak halkın tenâsuple ilgili fikirlerini yanlış değerlendirmesinden dolayı bu yöndeki çalışmalarını durdurduğunu ve neticeyi Allâh'a havale ettiğini söyler.⁵³

Son derece hassas bir iş olması ve gayet üstün bir dikkat gerektirmesinden dolayı, müfessirlerin büyük bir kısmı bu konuya temas etmekten kaçınmıştır. Cârullah ez-Zemahşerî (538/1143) tenâsup konusunda fikir beyân eden ilk müfessir sayılmakla birlikte, konuyu sistematik bir şekilde tefsirinde işleyen ilk kişi olarak Fahrüddin er-Râzî (606/1208)'yi görüyoruz. Celaluddin es-Suyûtî (911/1506), “Fahrüddin er-Râzî'ye kadar münâsebet ilmi sahasında bir adım dahi atan yoktur” diyerek, Razî'nin bu yöndeki gayretlerine dikkat çekmek istemiştir.⁵⁴ Ayrıca yine bu alanla ilgili olarak Burhaneddin el-Bikâî (885/1480) “*Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver*” adlı tefsirinde bütün sûreler ve âyetler arasında manaya dayalı irtibatlar kurduğu gibi âyetleri oluşturan cümleler, hatta kelimeler arasında da münâsebetler bulunduğunu göstermeye gayret etmiştir.⁵⁵

⁵¹ Tuncer, Faruk, *Kur'an Sûreleri Arasındaki Eşsiz Ahenk*, Işık yay. İstanbul, 2003, s. 39.

⁵² Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1958, I, 36; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 976.

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 36.

⁵⁴ Suyûtî, *Tenâsiku'd-Dürer fî Tenâsubi's-Suver*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut, 1406/1986, s. 40.

⁵⁵ Bkz. Bikâî, Burhaneddin İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver*, Haydarabad, 1398/1978 adlı eserine.

Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Suver'i, Kur'ân'ın nazmındaki i'câzı ispat sadedinde tefsir ilminin bir dalı sayanların yanında bu görüşe karşı çıkan ve böyle bir disiplinin gereksizliğini ileri süren tefsir âlimleri de vardır. Tenâsub ilmini kabul etmeyenlerin başında İzz b. Abdusselâm'ı görüyoruz. Onunla birlikte yine bu grupta, eş-Şâtıbî (790/1388), Fethü'l-Kadîr sahibi eş-Şevkânî (1250/1833) ve Muhammed Abdullah el-Gaznevî (1296/1878) gibi isimler zikredilmektedir.⁵⁶ Bu gruba göre, Kur'ân metninde bağlam açısından birbiriyle hemen hiçbir ilgisi bulunmayan çok sayıda pasajın mevcudiyeti inkâr edilemez bir gerçektir. İzz b. Abdusselâm bu konuyu şöyle dillendirir:

“Âyetler arasındaki münâsebeti bilmek, güzel bir ilimdir. Ancak kelâmdaki irtibat güzelliğinin bulunması için, sözkonusu kelâmın başıyla sonunun, konu birliği ve bütünlük içerisinde birbiriyle irtibatlı olması şarttır. Çeşitli sebepler üzerine nâzil olmuş bir kelâmda irtibat bulunması şart değildir. Hal böyleyken, çeşitli sebeplere binâen inen âyetler arasında irtibat kurmak isteyenler, altından kalkamayacakları bir işe soyunmuşlardır. Kur'ân yirmi küsur yılda değişik sebepler ve değişik vesileler üzerine indi. Bu itibarla, onun âyetleri arasında burada öngörülen tarzda bir irtibat sözkonusu değildir. Kur'ân'ın âyetleri arasında irtibat kurma girişimi, yakışsız bir iştir.”

İzz, tenasuple ilgili yukarıdaki görüşlerini desteklemek için insanların günlük hayatından bir birkaç farklı tavırlarıyla konuyu açıklamaya çalışır. Bunlardan birisi şöyledir: Bir hâkim görevi esnasında çeşitli vakalar üzerinde birbirine zıt hükümler verir. İzz, burada herhangi birisine verilen hükümle, bir başkasına değişik sebepten ötürü verilen hüküm arasında bir ilişki kurmanın zorluğuna dikkat çekerek bunun mümkün olamayacağını belirtir. Yine aynı kişi, farklı zaman ve şartlar içerisinde aynı konu üzerinde farklı yargılara varabilir. Hatta her insan da hayatının değişik dönemlerinde aynı konu hakkında farklı tavırlarda bulunabilir. Varılan bu farklı tasarruflar arasında irtibat kurmaya çalışmak doğru değildir.⁵⁷

Ancak İzz'in bu düşüncesi Veliyüddin Mahmud b. Ahmed Melevî (774/1372) tarafından “âyetlerin zaman ve vukuat hasebiyle parça parça, fakat hikmet cihetinden tertip üzerine indiği, bugünkü mushafın Levh-i Mahfuz'da olana muvafık bulunduğu, âyet ve sûrelerin tertibinin tevfiği olduğu” gerekçesiyle tenkid edilmiştir.⁵⁸ Yine çağdaş araştırmacılardan Nasr Hamid Ebû Zeyd, İzz'in yanlıgısının, yukarıda Veliyyüddin Ahmet Melevî'nin belirttiği gibi, sadece Kur'ân'ın tertibindeki hikmet boyutunu göz ardı ettiğinde değil, bundan da öte, onun Kur'ân'ın genel tasarruf ile dilsel tasarrufu birbirine karıştırdığını belirtir. Ebû Zeyd, dilin, olguyu dile getiren kendine has özel bir takım mekânîk unsurlara sahip olduğunu ifade ederek,

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Tuncer, Faruk, *Kur'ân Sûreleri Arasındaki Eşsiz Ahenk*, s. 52-54; Öztürk, Mustafa, *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2004, s. 56-58.

⁵⁷ İzz, *el-İşâre*, s. 515.

⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhân I*, 37; Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, I, 7-8.

dilin bu unsurları sayesinde dilsel kurallar çerçevesinde olayları resmedip, sembolik bir tarzda formüle ettiğini belirtir. Bundan dolayı bazen harici olaylar arasındaki ilişki kaybolabilir gibi görünür. Fakat dil, bu olayları dilsel ilişkiler içerisinde kalıba döker. Her ne kadar bu olaylar farklı görülse de, Kur'ân metni, dilsel bir metindir ve pasajları arasındaki ilişkileri geliştirme ve onlara yeni bir boyut katma gücünü elinde bulundurmaktadır.⁵⁹

Netice olarak nazım eksenli parçacı yorum anlayışına karşı çıkan İzz, sözün zaman ve mekâna göre farklılık arzettiğini, bu yüzden yorumcunun yorumlama faaliyeti esnasında bu unsurları göz önünde bulundurarak bütüncül bir yaklaşımla hareket etmesi gerektiğini belirtir. İzz bu düşünceleriyle böylece tenâsub ve insicâm konusunda ilk muhâlefet yapan kişi olarak literatüre geçer. Zaten kendisinden sonra gelen âlimler onun ileri sürdüğü gerekçelere benzer gerekçelerle bu ilmin varlığı ve zorluğuna dikkat çekmişleridir.⁶⁰

3. Yedi Harf Meselesi

Bilindiği gibi Kur'ân âyetleri Cebrail (a.s.) vasıtasıyla Hz. Peygambere indiriliyor ve onların nasıl okunacağı da kendisine öğretiliyordu. “*Ey Resûl! Onu çarçabuk ezberlemek için okuyup durma. Şüphesiz onu hafızanda toplamak ve okutmak bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et.*”⁶¹ Hz. Peygamber de kendisine indirilen ve okunuşu öğretilen âyetleri ashabına öğretiyor ve doğru okunmasını sağlıyordu. Böylece Kur'ân'ın lafzı ve okunuşu vahiy tarafından tespit ediliyordu.

Bir süre sonra sahâbiler arasında Kur'ân'ın okunuşu hususunda anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Buhari ve Müslim başta olmak üzere birçok hadis kaynağında rivâyet edilen Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakem arasında geçen olay vb. olaylar, bu ihtilafların iyice açığa çıkmasına vesile olmuştur. Bu rivâyete göre Hz. Ömer, Hişâm b. Hakem'in Furkân sûresinin okuyuş şekline itiraz etmiş; çıkan münakaşa üzerine durum Hz. Peygambere intikâl ettirilmiştir. Hz. Peygamber ikisinin de okuyuşunu onaylayarak şöyle buyurmuştur: “*Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir.*”⁶² Bu hadis yaklaşık

⁵⁹ Ebû Zeyd, Nasr Hamid, *İlahi Hitâbın Tabiatı*, çev. M. Emin Maşalı, Kitâbiyat, Ankara, 2001, s. 198-199.

⁶⁰ Bkz. Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmî't-Tefsîr*, Kahire, 1964, I, 72-73.

⁶¹ Kıyâmet, 75/16-18

⁶² Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhari*, thk. Mustafa Dîb Alboğa, el-Yemâme li't-Tibae', Dimaşk, 1990, *Husumât*, no. 2287; Müslim, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî b. el-Haccac, *Sahih Müslim*, Daru Tîba, Riyad, 2006, *Salâtu'l-Müsafirîn ve Kasriha*, no. 818.

yirmi sahâbeden rivâyet edilmiş olup, sahihliği hadisçiler tarafından tespit edilmiştir.⁶³

Yukarda gördüğümüz gibi, sübutu hadislerle tescil edilen “el-Ahrufü’s-Seb’a” meselesi, Kur’ân ilimleri arasında önemli bir konu olup Kur’ân’ın nüzûlünden bu yana Kur’ân ve tefsir araştırmacılarının gündemini hep meşgul etmiştir. Üzerinde birçok araştırma ve çalışma yapılmasına rağmen, İslam âlimlerinin önünde çözülmeyi bekleyen bir konu olarak hayatiyetini hala sürdürmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’in kırâatı ve manasının anlaşılmasıyla doğrudan ilgili olan Yedi Harf’in ne olduğu konusunda ulemâ arasında bir görüş birliği sağlanamamıştır. Kimilerine göre bu durum, farklı Arap lehçelerine sahip o dönemin Müslümanlarına sağlanmış bir kolaylıktır. Hz. Osman döneminde Kureyş lehçesi esas alınarak Kur’ân’ın tek Mushaf haline getirilmesiyle bu konu kapanmıştır. Kimilerine göre ise, lafızlardaki farklı okuyuş şekilleridir. Bu konuda kırk’a yakın görüş ileri sürülmüştür. Gerçi bu görüşler incelendiğinde çoğunun birbiriyle iç içe olduğu görülür.⁶⁴ Ancak bu meseleden dolayı Kur’ân’la ilgili farklı okuma şekillerinin ve hükümlerin ortaya çıktığı bir vakiadır. Bu ihtilafların kaynağının Yedi Harf ya da Kiraatler olduğu noktasında da bir fikir karmaşıklığı sözkonusudur. Biz burada fazla detaya girmeden konumuz İzz’in konuyla ilgili görüşlerine geçmek istiyoruz.

İzz b. Abdusselâm, el-Ahrufü’s-Seb’a’nın iki manaya geldiğini ve her iki mananın da Kur’ân’da bulunduğunu belirtir:

Birincisi; Yedi harf, Emir, Nehiy, Terğîb, Terhîb, Kıyas, Cedel ve Mesel gibi Kur’ân’ın muhtevası ve anlamına yönelik olan konulardır. Kur’ân’ın omurgası incelendiğinde daha çok bu konulardan oluştuğu açıkça görülmektedir.

İkincisi; Yedi harften maksat, manayı etkilemeksizin hareke yönüyle aynı kelime üzerinde meydana gelen farklı Arap lehçelerine ait farklı okuma vecihleridir. İzz’e göre bu vecihler şu şekilde belirir:

Hemze’nin tahkîki ve tahffîfi, med ve kasır, feth ve imâle, kelimeye zamirin konup konmaması, izhâr ve idğâm، عليهم ve اليهم kelimelerindeki الها’ nın kesre veya zammeli okunması، عنهمو، عليهمو، منهمو ve اليهمو kelimelerindeki gibi “الواو” ın bu tür kelimelere ilhâklı bir şekilde okunması ve yine “الياء” nın، اليهي، عليهي ve فيهي kelimelerindeki gibi bu tür kelimelere ilhâk olunması.

⁶³ Bu rivâyetler için bkz. el-Cezâirî, Tahir, *et-Tibyân li Ba’zi’l-Mebâhisi’l-Muteallikati bi’l-Kur’ân ala Tariki’l-Etkân*, Mektebetü’l-Matbuati’l-İslamiyye Beyrut, 1991, s. 65-68.

⁶⁴ Bkz. el-Kattân, Menna’, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 158-168.

İzz b. Abdusselâm, Kur'ân âyetlerinin Arap kabilelerine ait olan bu tür fasîh vecihlerle indirildiğini belirttikten sonra bu duruma sebep teşkil eden amilin, Müslümanların Kur'ân'ı iyi ve rahat bir şekilde okumaları ve anlamaları sağlamak olduğunu beyân eder. Şüphesiz Kur'ân âyetlerinin tek lehçe üzerinden okunması onlardan istenseydi, ümmî olan o toplum için bu durum bir sıkıntı ve karmaşaya yol açacaktı. İşte bu geçici ruhsat sayesinde Kur'ân'ın süratle yayılması ve Müslümanların dini kolayca anlayıp benimsemeleri sağlanmış oldu⁶⁵

İzz b. Abdusselâm konu ile ilgili hadislerde de bu durumun açıkça görüldüğünü ifade eder. Nitekim konu ile ilgili bir rivâyete göre Cebrâil (a.s.) Hz. Peygamberden ümmetin Kur'ân'ı tek bir harf (vecîh) üzere okumasını emretmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber bu durumun ümmetine zor geleceğini ve bu vecihleri arttırmasını istemiştir. Bunun üzerine Cebrâil bu vecihleri arttırarak sayısını yediye çıkarmıştır.⁶⁶

İzz ayrıca Ebû Ubeyde ve birçok âlimin, Kur'ân'ın yedi Arap kabilesi lehçesiyle indiğini ve bu durumun kendilerine hem bir kolaylık hem de dilleri için bir teşrif değeri taşıdığını belirttiklerini aktarır.⁶⁷

4. Kur'ân'daki Tekrârlar, Emsâl ve Kıssalar

Bir şeyi birden fazla zikretmek, iâde etmek ve bir sözü bir kimseye mükerreren aktarmak şeklinde birçok tanımları yapılan tekrâr kavramı⁶⁸ Zerkeşî tarafından “İki anlatım arasındaki zamanın uzamasından dolayı, birinci anlatımın unutulması korkusuyla ve anlamı daha da kökleştirmek için lafzın veya müradifinin tekrâr edilmesi” şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁹

Muasır araştırmacılardan Fadl Hasan Abbas, genel olarak birbirine yakın olarak klasik kaynaklardaki tekrâr kavramı etrafında yapılan tanımlara⁷⁰ katılmadığını belirterek tekrâr kavramı için şu îzâhatlarda bulunur. “Tekrâr, aynı lafzın aynı bağlamda aynı manayı ifade etmek için tekrâr edilmesidir. Bu iki şart bir araya gelmezse yani tekrârlanan aynı lafız olmazsa yahut bir lafız bir defadan fazla zikredilip de her birinin kendine has konteksi ve manası olursa kesinlikle biz bunu tekrâr olarak isimlendirmiyoruz. İşte tekrârın ince tarifi bu şekildedir.”⁷¹

⁶⁵ İzz, *el-İşâre*, s. 503; *Tefsiru'l-Kur'ân*, I, 83.

⁶⁶ Buhari, *Fedâilu'l-Kur'ân*, no.4805; Müslim, *Salatu'l-Musâfirîn*, no. 819.

⁶⁷ İzz, *el-İşâre*, s. 503.

⁶⁸ Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut, 1965, s. 539–540.

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 13.

⁷⁰ Bu tanımlar için bkz. Seyyid Hasan, Abdülmün'im, *Esrâru't-Tekrâr fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire, 1980, s. 10.

⁷¹ Abbas, Fadl Hasan, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, Amman, 1987, s. 19.

Söz içinde *tekrâr*, Arap dilinde mevcut olan bir kullanım şekliydi. Cahiliye edebiyatının muhtelif ürünlerinde müşâhede edilen tekrâr keyfiyeti, Kur'ân nazmında daha farklı mana ve maksatlara geçit olmuştur. Cahiliyede genel olarak manayı kuvvetlendirici ve daha tebarüz ettirici maksatlar için kullanılmış olan tekrâr⁷², Kur'ân'da bir yandan lafızların veya cümlelerin, diğer yandan da bazı manaların tekrâr edilmesi şeklinde olmak üzere, iki şekilde uygulanmıştır. Kur'ân'daki tekrârlarla ilgili bu yön dikkate alındığında da, Kur'ân için sözkonusu olanın, yalın anlamda bir tekrârın değil, bir '*tekrîr*' olduğudur. Zira '*tekrîr*', sözü kuvvetlendirmek, ifadeye şiddet vermek için yapılan tekrârdır.

Klasik tefsirlerdeki rivâyete dayalı *mevâris* göz önüne alındığında, vahyin nüzûlüne tanıklık eden müşriklerin Kur'ân'da bir takım tekrârlar bulunduğu ve bu durumun bir ifade kusuru sayıldığı düşüncesinden hareketle Hz. Peygamber'i eleştirdiklerine işâret eden herhangi bir kaydın mevcut olmadığı görülür. Bu tespitten hareketle, muhtelif âyet ve sûrelerdeki tekrârların eleştiriye konu olması, müteakip dönemlerde ortaya çıkmış bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu eleştirilerin İslam karşıtları tarafından gündeme getirildiği kesin olmakla birlikte, konunun ilk defa ne zaman tartışmaya açıldığını tam olarak tespit etmek pek mümkün gözükmemektedir. Ancak Kur'ân'daki tekrârların hicri III. asırda İslam âlimleri tarafından müstakil bir başlık altında ele alınıp incelenmesini gerektirecek kadar ciddi bir tartışma konusu haline geldiği müsellemlerdir. Nitekim İbn Kuteybe (276/889)'nin, İslam karşıtı çevrelerin Kur'ân'daki tekrârlar, çelişki gözükken ifadeler ve daha başka konularla ilgili eleştiri ve itirazlarına cevap vermek maksadıyla kâleme aldığı *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân* adlı eseri bunun önemli bir göstergesi sayılır. Özellikle bazı mekkî sûrelerde –örneğin Rahmân ve Mürselât sûresi- dikkat çeken tekrâr üslûbunun gerçekte faydasız ve anlamsız olduğu noktasında yoğunlaşan eleştiriler, daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve nihâyet günümüze kadar gelmiştir.

İzz b. Abdusselâm da Kur'ân'daki tekrârlar konusuna Mekâsîdu'l-Kur'ân'ın bir konusu zaviyesinden yaklaşarak konuyla ilgili tartışmalara katılır. Mekâsîdu'l-Kur'ân'ın 13. bölümünü Kur'ân'daki tekrârlar konusuna ayıran İzz, konuyla ilgili şunları söyler: Tekrâr, öteden beri Arap dili üslûbunda var olan bir şeydi. Araplar ancak önem verdikleri şeylerde te'kide başvururlardı. Bir şeye önem verilmişse o şeyin zikri de o oranda artardı. Dolayısıyla ihtimâm-te'kid arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusuydu. Kur'ân da öteden beri Arapların alışık oldukları bu üslûbu, daha seviyeli,

⁷² Ebû'l-Futûh Muhammed, Hüseyin, *Uslûbu't-Tevkîd fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Lübnan, 1995, s. 21-23.

daha güzel ve daha cazip bir tarzda sürdürmüştür.⁷³ İzz sözlerini şöyle sürdürür:

“Bir şeyi tekrâr etme ve detaylı olarak anlatma o şeyin kalplere yerleşmesine sebep olur. Kısaca ve özet olarak bir defa söylemek ise aynı etkiyi yaratmayabilir. Kur'an'ın öğüt ve tavsiyelerini tekrâr eden kimse onları iyice benimser. Allâh (c.c.) emir ve nasihatlerini kullarının doğru yola yönelmesine vesile olacağını bildiği için tekrâr etmiştir. Çünkü tekrârın büyük çoğunlukla böyle bir faydası vardır. Kul haklarıyla ilgili olarak “İnsanlar için hayırlı olan her şeyi yapıp, zararlı olan her şeyi izâle etmektir” deseysenim, bu cümle tüm insan haklarını kapsayan genel bir ifade olurdu. Ancak böyle bir ifade kullanma meseleyi detaylıca tekrâr tekrâr anlatma ile elde edilecek sonucu vermez. Yine Allâh hakkında söylenen “O'na itaat edin, isyan etmeyin” ifadesi özlü, umumi bir ifadedir. Ancak tafsilatıyla uzun uzun anlatma ile elde edilecek sonucu vermez. Bazı cahil, ahmak kimseler, konunun özlü bir şekilde kısaca ele alınmasının, detaylı olarak uzun uzun ele alınmasından daha iyi olduğunu zannederler. Böyle zanneden kimse hata etmiştir. Zira Kur'an'da birçok tekrâr vardır. Ayrıca örf ve adet de bu kimsenin hata ettiğini göstermektedir.”⁷⁴

Yine daha iyi bilinsin ve gereği ile amel edilsin diye Allâh'ın esma ve sıfatlarını; uyarmak, ibret ve öğüt alınmasını temin etmek, öğütleri canlandırmak ve güçlendirmek maksadıyla da Kur'an, kıssalarını tekrâr etmiştir. Çünkü bu kıssaların bir kısmı Allâha kul olmaya teşvik ederken diğer bir kısmı ise Allâh'a isyan ve küfürden men etmektedir. Va'd ifade eden âyetlerin tekrârı, sevaba teşvik ederek, ibadetlerin yapılmasının önemine dikkat çekmektedir. Tehdit ifade eden âyetlerin tekrârı ise, cezalarla korkutarak, günahları işlemenin kötü sonuçlarını güçlü bir şekilde hatırlatmaktadır.⁷⁵

Va'd ve tehdit âyetlerinin mukayesesinin tekrârı, kulun korku ile ümit arasında bulunmasını, Allâh'ın lütuf ve rahmetinden ümit kesmemesini, çok hızlı bir şekilde cezalandırılmayacağını, kendisine bir süre verilmesinin hikmetini anlamasını sağlar. Ahkâm âyetlerinin tekrârı, ibadet etmeye, yasaklardan kaçınmaya önem verildiğini gösterir. Temsîli anlatımların tekrârı da, bir konuyu daha açık bir şekilde anlatmanın ve açıklamanın önemini vurgular. Tekrâr tekrâr nimetlerin hatırlatılması ise o nimetlerden dolayı Allâh'a şükretmenin gerekli olduğuna işâret eder.

Kur'an'daki Darb-ı Meseller'e gelince, İzz b. Abdusselâm bunların iki şekilde kullanıldığını belirtir:

Birincisi, hayırlara teşvik kabilinden olanlar ki bunun da iki örneği vardır. Birinci örnek şu âyettir: “Allâh yolunda mallarını harcayanların misâli, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki her başakta yüz dane vardır. Allâh dilediğine kat kat verir.”⁷⁶ Âyet insanların bakmakla yükümlü olduğu kimselerin

⁷³ İzz, *el-İşâre*, s. 508-509.

⁷⁴ İzz, *Kavâidü'l-Ahkâm fi İslahi'l-Enâm*. Thk. Nezih Kemal Hammad-Osman Dumeyriyye, Daru'l-Kâlem, Dımaşk, 2000, I, 231-237.

⁷⁵ İzz, *el-İşâre*, s. 509.

⁷⁶ Bakara, 2/261

nafakalarını vermeye yönlendirmek ve bağıştta bulunmaya teşvik etmek için gelmiştir.

İkinci misâl ise şu âyettir: “Görmedin mi Allâh nasıl bir misâl getirdi; güzel bir sözü, kökü yerde sâbit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir.”⁷⁷ Bu âyet kelime-i tevhidin söylenmesini teşvik için gelmiştir.

Darb-ı mesellerin ikincisi, kötülüklerden nefret ettirmek için olanlardır. Bunun da iki misâli vardır: Birincisi şu âyettir: “*O münafıkların durumu, karanlık gecede ateş yakan kimse misâlidir.*”⁷⁸ Âyet münafıklıktan sakındırmak için gelmiştir. İkinci âyet şudur: “*Kötü bir sözün misâli, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan bir ağaca benzer.*”⁷⁹ Âyet, şirk ifade eden sözden sakındırmak içindir.⁸⁰

İzz, yukarıdaki misâllerde de görüldüğü gibi, Kur’ân’da emsalle ilgili pek çok âyetin varlığından bahsederek bunların daha çok; *vaaz ve öğüt verme, hatırlatma, teşvik ve men etme, ibret alınmasını sağlama ve maksadı anlaşılır hale getirme* gibi amaçlarla kullanıldığını belirtir.

Kur’ân’daki kıssaların tekrârı meselesi hakkında da İzz şunları söyler: Kur’ân metni içinde geçen muhtelif kıssalardan maksat, eski peygamberlerle kavimlerinin memleketlerinin ve muhtelif olay ve kişilerin tarihçe ve bilgilerini çizmek ve hikâye etmek değildir. Eğer böyle bir amaç güdülseydi tekrâra gerek kalmazdı. Fakat bunların tekrârından asıl maksat, geçmişte yaşanmış bu olaylarla daha açık bir şekilde müstakbel milletlere ibret ve öğüt vermektir.

Mesela zalimlerin ve kâfirlerin akıbetleri, düştükleri feci durumlar ve buna benzer hususların neler ve nasıl olduklarını kıssalar yoluyla öğrenmek mümkündür. Bu hususları muhtelif vesilelerle tebarüz ettirebilmek için icap ettikçe bu gibi kıssalar Kur’ân-ı Kerim’de tekerrür etmiştir.⁸¹

D. Tefsir İlimine Bakışı

1. Genel Yaklaşımı

İzz b. Abdusselâm’ın Kur’ân’ın tefsirine dayalı çalışmalarına bakıldığında da dirâyet tefsir yönünün daha ağırlıklı olduğu görülür. Dil ve belâğat eksenli Kur’ân nasslarına yaklaşan İzz’in Kur’ân tefsirine dair gayretleri daha çok Me’ânî’l-Kur’ân’a yönelik bir tarzda olmuştur. İzz, el-İşâre ila’l-Îcâz adlı eserinin sonunda Kur’ân’ın tefsiri için lâzım olan bazı

⁷⁷ İbrahim, 24-25

⁷⁸ Bakara, 2/17

⁷⁹ İbrahim, 14/26

⁸⁰ İzz, *Kavâidu’l-Ahkâm*, I, 233; *el-İşâre*, s. 487.

⁸¹ İzz, *Kavâidu’l-Ahkâm*, I, 233.

kural ve dikkat edilmesi gereken konular hakkında tespitlerde bulunur. İzz'in aynı zamanda tefsir anlayışını da oluşturan bu tespitler, tefsir ilmi için çok önemli kaideler mesâbesindedir. İzz'in Kur'ân tefsiri için belirlediği bu kuralları genel olarak şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

1-Arap dilini bilmek: İzz bu kural için şöyle der: "Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanması ancak onun dilini ve i'rabını iyi bilmekle mümkündür. Nitekim İbn Abbas: Kur'ân'dan bir şey size müşkil gelirse onun çözümünü şiirde arayınız. Çünkü o, Arapların dîvanıdır, demiştir".⁸² Yine İzz, amel gerektiren hususlarda âhâd ve şiirden bir veya iki beyitle iştişâdda bulunmayı câiz karşılarken, ilim gerektiren konularda böyle bir iştişâdda onay vermez.

2-Lafızların manasını bilmek: İzz bu konuda şöyle der: "Bil ki tefsirin birçok kural ve yolu vardır. Onlardan biri de lafızların manasını bilmektir. Kur'ân'daki lafızlar mana itibarıyla üç kısımdır. Birincisi, havâs ve umûmun herkesin bildiği, arz, semâ, dağlar, ağaçlar ve yağmur gibi lafızlar. İkincisi, havâsın çoğunluğunun bildiği, el-meâd (dönülecek yer) ve el-melâz (sığınma yeri) gibi lafızlar. Üçüncü kısım ise, havâstan azının bildiği, er-rafraf (dalgalanma, çırpma) ve es-safsaf (metruk, boş arazi) gibi lafızlar."⁸³

3- Çok yönlü manalar arasında uygun tercihte bulunmak: İzz'e göre, tefsir türlerinden biri de lafzın birden fazla manaya ihtimal vermesidir. Bu durumda, eğer manalardan birinin zâhirî anlamı nüzûl döneminde biliniyorsa, sahâbe ve tabiînün sözleri de esas alınarak zâhirî yön üzerine hamledilir. Eğer bâtinî manayı destekleyen bir delil varsa zâhir mana terkedilip mana, bâtinî yöne hamledilir. Eğer iki ihtimal eşit halde ise, nüzûl sebebi belli olana hamledilir. İki ihtimal eşit olup aralarında tercih yapmak mümkün değilse, bu durumda her iki mana da kendi şartları içerisinde değerlendirilip, aralarında tercihte bulunulmaz. Beklemek en efdal yoldur.

İzz, manalar arasındaki tercih durumlarında Kur'ân, Sünnet ve İcmâ gibi kaynakların yanında siyâk gibi yöntemlere başvurmanın en sağlıklı yol olduğunu ifade ettikten sonra bazı nahiv âlimlerinin şerî delillere uymadığı halde nahiv kurallarına göre takdirlerde bulunduğunu belirtir. Bu durumda bu takdirler terk edilerek, mana, lafız ve siyâk itibarıyla şer'e en uygun bir takdire gidilir.⁸⁴

4- Kur'ân lafızlarının manalarını delâletleri yönüyle belirlemek: İzz, "Lafızlar mana itibarıyla iki kısımdır" der. Birincisi, sadece tek manaya gelen lafızlar ki bu durumda mana onlara hamledilir. İkincisi ise, iki veya daha fazla manaya gelen lafızlar. Eğer iki ihtimal arasında zâhirî yön daha

⁸² İzz, *el-İşâre*, s.518

⁸³ İzz, *el-İşâre*, s.512

⁸⁴ İzz, *el-İşâre*, s.519

belirgin ise ve ona engel bir delil de yoksa bu durumda mana zâhirî yöne hamledilir. Eğer iki mana zâhir ve bâtin yönüyle eşit durumda ve lafızlardan biri lügavî diğeri örfî ise, örfî mana esas alınır. Yine lafızlardan biri örfî veya lügavî diğeri şer'î ise, mana şer'î olana hamledilir. Eğer lafızlar lügat-örf veya örf- şer' yönünden eşit durumda ve aralarını da cem etme imkanı yoksa bu durumda müctehid mevcut şartlar içerisinde kendisince belirlediği manalardan birisinde karar kılar. Eğer farklı iki müctehid farklı iki manada karar kılmışsa Allâh'ın murâdı her ikisine de hamledilir.⁸⁵

5- Arap dili kurallarına göre tercihte bulunmak: İzz, tefsirin kurallarından birisinin de lafzın hakikat veya mecâz yönüyle açıklığa kavuşturulması olduğunu söyler. Yine bu anlamda İzz, iki hakikat arasında tercih, iki mecâz arasında tercih, hakîkatin mecâza tercihi veya aksi, tenâsup ve tetâbuk yönüyle lafızlar arasında tercih, i'râblar arasında tercih, takdîm ve te'hîr'in beyânı, hazfin beyânı ve hazfe dayalı muzâflar arasında tercih gibi hususları Arap dili kuralları çerçevesinde değerlendirmenin lüzumuna işâret eder.

6- Kelâmdaki rabt ve tenâsuba dikkat etmek: İzz b. Abdusselâm, lafız ve mana itibariyle âyetler arasındaki münâsebet kelâmın güzelliklerindedir, demektedir. Ancak kelâmda irtibat güzelliğinin bulunması için, sözkonusu kelâmın başıyla sonunun, konu birliği ve bütünlük içerisinde birbiriyle irtibatlı olması şarttır. Ona göre çeşitli sebepler üzerine nâzil olmuş bir kelâmda irtibat bulunması şart değildir. Hal böyleyken, çeşitli sebeplere binaen inen âyetler arasında irtibat kurmak isteyenler, altından kalkamayacakları bir işe soyunmuş olurlar. Çünkü Kur'ân yirmi küsur yılda değişik sebepler ve değişik vesileler üzerine indi.⁸⁶

7- Re'y ile tefsir yapmaktan sakınmak: İzz, bu durumdan sakındırarak İbn Abbas yoluyla Hz. Peygamberin konuyla ilgili şu sözünü aktarır. “*Kim Kur'ân'ı kendi re'yi ile tefsir ederse cehennemdeki yerini hazırlasın.*” Yine eş-Şa'bî'nin şu sözünü hatırlatır. “*Kur'ân'a karşı bir yalan sözde bulunacağıma, Hz. Peygamber'e karşı yüz yalan sözde bulunmayı tercih ederim. Çünkü Kur'ân'a karşı yalan, Allâh'a karşı yalan demektir.*”⁸⁷

8- Kur'ân'dan tefsir edilebilecek miktarı bilmek: İzz, Kur'ân âyetlerinin tefsir edilebilme imkânı hususunda İbn Abbas'ın konuyla ilgili şu sözlerini aktarır: Dört tür tefsir vardır. Bunlar: Herkesin bildiği tefsir, Arapların bildiği tefsir, âlimlerin bildiği tefsir ve te'vîlini sadece Allâh'ın bildiği tefsir türüdür ki kim onu bildiğini iddia ederse yalan söylemiş olur.

⁸⁵ İzz, *el-İşâre*, s.513

⁸⁶ İzz, *el-İşâre*, s.515

⁸⁷ İzz, *el-İşâre*, s.520

9- Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine öncelik vermek: İzz, Kur'ân âyetlerinin tefsiri esnasında karşılaşılan müşkil durumlarda çözüm hususunda öncelikle Kur'ân'ın diğer âyetlerine müracaat edilmesi gerektiğini savunur. Konuyla ilgili İzz b. Abdusselâm “تقدير ما ظهر في القرآن /Mananın takdirinde Kur'ân eksenli yaklaşımın önceliği” diye bir kaide belirleyerek şöyle îzâh eder: Bir kelime veya ibarenin manası için takdirde bulunulurken, öncelikle o kelimenin lafız ve anlam itibariyle Kur'ân âyetlerindeki diğer kullanım tarzlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Takdir edilen mana, aynı ya da ona yakın terkiplerle başka yerlerde geçebilir. Dolayısıyla öncelikle manaların takdiri, Kur'ân içerisinde aranmalıdır. Eğer lafız ve anlam itibariyle benzer kullanımları varsa öncelikle o kullanımlar esas alınmalıdır. Bu anlayışa göre hareket etmeyenlerin durumu, Kur'ân'ın aslından uzaklaşma ve bir anlamda da zorlamacı bir tutumdan ibaret olur.⁸⁸

Kısa ve genel hatları itibariyle İzz'in daha çok dil eksenli olan tefsir anlayışını şekillendiren bu tespitlerinden sonra şimdi onun tefsirde takip ettiği metod ve kullandığı kaynakları incelemeye geçelim.

2. Tefsirdeki Metodu

Yukarıda İzz b. Abdusselâm'ın eserlerine değinirken onun iki tefsir sahibi olduğunu belirtmiştik. Bunlardan birinin kendisine ait özgün tefsiri *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, diğerinin ise Mâverdî'ye ait olan en-Nüket ve'l-U'yûn adlı tefsire yaptığı ihtisârlı tefsir. Bizim burada İzz'in tefsirde takip ettiği metod hakkında vereceğimiz bilgiler, İzz'in kendisine ait olan tefsirine yönelik olacaktır. Bu noktaya dikkat çekmemizin sebebi, bu iki tefsirin araştırmacılar tarafından zaman zaman karıştırılmasıdır.⁸⁹ Yine İzz'in metoduna geçmeden önce bir makale çalışmasının sınırlarını dikkate alarak onun metodu hakkında genel bilgiler vermekle yetineceğiz.

İzz b. Abdusselâm, Kur'ân'ı baştan sona kadar tefsir etmeyi gerekli görmemiştir. Çünkü ona göre Kur'ân'ın bazı âyetleri herkes tarafından bilindiği için kendiliğinden anlaşılır ve tefsir edilmelerine ihtiyaçları yoktur. Bunun yanında tefsirine ihtiyaç duyulan âyetlerin çoğunu da müfessirler zaten yeterince tefsir etmişlerdir. Dolayısıyla İzz, tefsir üzerindeki gayretlerini daha çok kendisince müşkil ve muğlak gördüğü, tefsir edilmeyi bekleyen âyet veya âyetteki bazı kelime ve ifadeler üzerinde sürdürmüştür. Tefsirinde sûre sıralamasına dikkat eden İzz, bazen âyetin tamamı bazen de

⁸⁸ İzz, *el-İşâre*, s.19

⁸⁹ Meselâ D.İ.A. “*İbn Abdusselâm*” maddesinde İzz'e ait olan tefsirinden bahsedilmemiş, iki tefsir tek tefsir şeklinde algılanmıştır. Bkz. Apaydın, Yunus, “İbn Abdusselâm” ,D.İ.A., XIX, 286.

gerekli gördüğü ilgili kelimeler üzerinde durmuş, hiç temas etmeden geçtiği âyetler de yer yer olmuştur.

Dirâyet ağırlıklı bir tarzda tefsire yaklaşan İzz'in metodu daha çok bir Garîb/Meânî'l-Kur'ân'ı andırmaktadır. Siyâk-sibâk metodunun çok güzel bir şekilde uygulandığı tefsirinde âyetlerin tefsiri kelime kelime ele alınmış ve sadece izâhı gerekli görülen kelimeler zikredilerek farklı anlamları belirtilmiştir. Bu arada çok yönlü ve derinlemesine dil tahlilleri yapılmış, i'râb üzerinde durulmuş, bazen de kıraat farkları "kurie" lafzı ile belirtilmiştir. Âyetlerin nüzûl sebepleri üzerinde de yer yer durulan tefsirinde toplu bir manaya pek gidilmemiştir. Yine İzz'in ihtisârcı anlayışından olsa gerek, tefsirde ihtilaflara hep "قبل" (denildi ki) lafzıyla işâret edilmiştir. Ayrıca tefsirde kısmen rivâyetlerden istifade edilmiş, İbn Abbas ve tabiîn müfessirlerinin tefsir izâhlarından ve sözlerinden alıntılar yapılmış, bu arada bazı tarihi olaylara, isrâîlî rivâyetlere temas edilmiş ve yer yer fazla kaynak belirtilmeden hadislerden bölümlerle ihticâc'ta bulunulmuştur. Tefsirde yine kısmen ahkâm âyetlerinden sudûr eden hükümlere temas edilmiş, bazı fikhî ve kelâmî konular vecîz bir şekilde tartışılmış ve yer yer mensuh âyetlere de işârette bulunulmuştur.

İzz, genel olarak Kur'ân ve Tefsir çalışmalarında;

Dil ve nahiv tahlillerinde; Ebu Ubeyde, el-Ferrâ, ez-Zeccâc en-Nahhâs, ve İbn Kuteybe;

Tefsirde; Taberi, Zemahşerî; İbn Arabî, Mâverdî ve Zadu'l-Mesîr sahibi Ali İbnü'l-Cevzî;

Hadis rivâyetinde; daha çok es-Sahîheyn başta olmak üzere Kütüb-i Sitte müellifleri;

Kıraatte ise; daha çok İbn Cinnî ve İbn Mücahid gibi âlimlerin eserlerinden istifade etmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

İzz b. Abdusselam hicrî VII. yüzyıl İslam Dünyasının önde gelen; hem Eyyubiler ve hem de Memlukler döneminde görüş, düşünce ve karizmatik kişiliğiyle şöhret bulmuş önemli bir İslam âlimidir. İslâmî ilimlerin hemen hemen tüm alanlarında eserler kaleme alarak ilim dünyasındaki ağırlığını hissettirirken öbür taraftan da dönemindeki sosyal ve siyasal gelişmelerden uzak kalmayarak iktidarlar üzerinde oldukça etkin bir nüfuz sahibi olmuş ve İslam tarihinde önemli sayılacak bazı doğru kararlar almalarını sağlamıştır. Mezhep taassubunun zirvede olduğu, özgür düşünce ortamlarının askıya alındığı ve hâşiye, hülâsa ve şerhçiliğe dayalı bir ilim anlayışının hâkim olduğu bir dönemde mihnelere bile aldırılmadan bir müctehid tavrıyla hareket

ederek özgün eserler yazabilmiş olması, İzz b. Abdusselam'ı ayrıcalıklı kılan hususlardandır.

Genel olarak İslamî ilimlerde özel olarak da Kur'an ve tefsir alanında durgunluğun yaşandığı böyle bir dönemde İzz b. Abdusselam'ın kendine has üslubuyla Mısır'da ilk defa kendisince müşkil gördüğü ayetleri kelâm, hukuk, tarih ve dilsel açıdan ele alıp tartışması dikkatleri bir hayli üzerine çekmiştir. Söz konusu ayetle ilgili müşkil görülen husus ya da hususların ortaya konulması ve sonrasında onların anlaşılmasına yönelik çözümlerin üretilmesi kendine has özgün bir ifade tarzı olarak sayılabilir. İzz'in çalışması bu yönüyle, sadece dilsel problemleri çözmeye matuf İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'an* adlı eserinden farklılık arz etmektedir.

Kur'an'ın anlaşılması faaliyetleri esnasında ortaya çıkan ihtilafların çoğunun te'vîl ve onun en önemli enstrümanı konumunda bulunan mecaz anlayışına dayalı olduğu kabul edilen bir gerçektir. Şüphesiz mecaz kavramının mâhiyeti, şartları ve sınırlarının iyi tespiti burada önemini son derece hissettirmektedir. İşte bu boşluğu ve hassasiyeti fark eden İzz b. Abdusselâm, kendisinden önce henüz olgunlaşmayan ve daha çok dilsel çerçevede teorik düzeyde tartışılan mecâz kavramını en teferruatlı bir şekilde inceleyerek bir anlamda konuya son şeklini verir. Kur'an'daki tüm mecâzî formları inceleyen İzz, kendisinden önce daha çok teorik düzeyde incelenen mecâza bir anlamda hem pratik bir boyut kazandırmış, hem de konuyu dilsel alandan çıkarıp Kur'an sahasına çekmiştir. İzz'in Kur'an'daki bütün mecâzî ifadeleri en dakîk ve ilmî bir şekilde ortaya çıkardığı bu çalışmayla ilk defa mecâz, Kur'an ekseninde tüm tezâhürleriyle aranmaya başlamıştır. Dolayısıyla beyân âlimleri tarafından teorik çerçevesi İzz'den önce belirlenen mecâz kavramının pratik çerçevesi İzz'in bu çalışmasıyla itmama kavuşmuştur. Böylece İzz'in bu çalışmasıyla mecâz kavramı yedinci asırda hem teorik hem de pratik anlamda tüm çeşitleriyle büyük oranda vüzûha kavuşmuştur. Eser Kur'an'daki tüm mecâzî kullanımları içermekle Mec'azu'l-Kur'an sahasında ilk ve tek olma vasfına sahip olmanın yanında, yine içerdiği konuları itibarıyla tefsir ve fıkıh usulü, kelâm ve dilciler için de önemli bir kaynak mesâbesindedir.

Kısacası İzz b. Abdusselam yukarıda değindiğimiz Kur'an ilimlerine yönelik farklı yaklaşım tarzı ve kaleme aldığı eserleriyle Kur'an ve tefsir tarihinde kendine has bir anlayış ve üslup ortaya koymuş, vardığı netice ve faaliyetleriyle bu sahaya önemli katkılarda bulunmuştur.